

بررسی ساختار و ترکیب‌بندی نقش ماهی در سفال و کاشی‌های سده ششم تا چهاردهم هجری قمری در ایران

فائزه جان‌نثاری*، بهاره تقوی‌نژاد^۲

^۱ کارشناس ارشد صنایع دستی، گروه صنایع دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
^۲ استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

(دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۰۴، پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۳/۱۱)

چکیده

سفال یکی از هنرهای رایج ایرانی است که همواره مظهر و نمود انواع تزیینات به وسیله انواع نقوش بوده است. یکی از نقش‌هایی که در سفال هر دوره مشترک هست و از آن به دفعات استفاده شده، نقش ماهی است که دارای تنوع نقش بوده و با ترکیب‌بندی‌های گوناگون در ساختار ظروف و اشیاء سفالی استفاده شده است. در این پژوهش سعی بر آن است که نقش ماهی بر طبق تصاویر موجود از نظر بصری (ترکیب‌بندی، ساختار و فرم) مورد بررسی قرار گیرد که منجر به معرفی و شناخت انواع ترکیب‌بندی، ساختار، فرم و غیره نقش ماهی در این ظروف خواهد شد. حال این سؤال‌ها مطرح است: ۱. جایگاه نقش ماهی در سفال ایرانی از نظر ترکیب‌بندی و ساختار کدام است؟ ۲. فرم ظاهری و موقعیت قرارگیری ماهی در این سفال‌ها چگونه است؟ این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی شکل گرفته است. که با روش نمونه‌گیری غیر احتمالی هدفمند ۳۰ نمونه سفال با نقش ماهی متعلق به سده ۶ تا ۱۴ هجری قمری انتخاب شد تا ویژگی‌های ساختاری آن‌ها مورد واکاوی قرار گیرد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، نقش ماهی در پنج نوع ترکیب‌بندی شاخص (¼، دایره‌ای، افقی، اسپیرال، عمودی)، و در ساختار ¼ بر روی سفالینه‌ها به تصویر در آمده است. موقعیت جای‌گذاری بیشتر در پایین و مرکز تصویر، در فرم‌ها و اندازه‌های مختلف و متعدد به تصویر کشیده شده است. تمامی موارد ذکر شده نشان از این دارد کم‌تر محدودیتی در ترکیب‌بندی، ساختار و حتی فرم این نقش مایه در تصاویر می‌توان دید.

واژگان کلیدی

سفال، نقش ماهی، ترکیب‌بندی و ساختار، فرم.

استناد: جان‌نثاری، فائزه؛ تقوی‌نژاد، بهاره (۱۴۰۲)، بررسی ساختار و ترکیب‌بندی نقش ماهی در سفال و کاشی‌های سده ششم تا چهاردهم هجری قمری

در ایران، نشریه رهپویه هنرهای تجسمی، ۶(۲)، ۵-۱۵. DOI: <https://doi.org/10.22034/RA.2023.551033.1203>

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۳۷۳۸۰۲۹۹، E-mail: faeze.jannesari@yahoo.com

مقدمه

داده‌اند. کاظم پور و شفایی (۱۳۹۷) در مقاله خود «نشانه‌شناسی نقش ماهی بارویکرد عرفانی در سه نمونه از سفالینه‌های عصر معاصر (مطالعه موردی مند گناباد)» در نشریه هنرهای صناعی/اسلامی، شماره ۱، به نقش نمادین ماهی در اندیشه‌های باستانی، ادیان و غیره می‌پردازند. دهقان و چیت‌سازیان (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «تفسیر نمادین نقش ماهی در سفالینه‌های قرون ۶ و ۷ هجری ایران با نظری بر مثنوی مولانا» که در نشریه نگارینه هنر/اسلامی، شماره ۵۵ به چاپ رسیده است، به نقش نمادین ماهی در دو گروه (ماهیان چرخنده به دور نقطه واحد در مرکز و ماهیان در تقسیم‌بندی چهارگانه) پرداخته، و گروه اول را مرتبط به انسان سالک و گروه دوم را به چهار نهر در بهشت تفسیر کرده و این نقش را راهی برای بیان اندیشه‌های عرفانی هنرمند مسلمان دانسته‌اند. حیدری شکیب و همکاران (۱۳۹۱) نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «جایگاه نگاره تزئینی نقش ماهی در هنر و فرهنگ ایران» چاپ‌شده در شماره ۱۶۴ مجله کتاب ماه هنر، جایگاه نقش ماهی در فرهنگ و هنر ایران در قبل و بعد از اسلام را بررسی کرده‌اند که نشان می‌دهد نقش ماهی با حفظ ساختار و شکل اصلی در طول زمان با توجه به سلیقه طراحان و نقاشان دچار تغییراتی شده است. صباغ‌پور و شایسته‌فر (۱۳۸۸) در مقاله خود «تأویل و تفسیر معانی نمادین نقش ماهی در قالی‌های دوره صفویه با نظر به مثنوی معنوی مولانا» در نشریه گنج‌جام، شماره ۱۲ به نقش نمادین ماهی در قالی‌های دوره صفویه از طریق جایگاه آن در باور مردم ایران باستان، کتاب قرآن با نظر به اشعار مثنوی معنوی پرداخته است. که این نقش ماهی هم حامل معنای نمادین انسان سالک و هم انسان دنیوی و زمین است که معنای اول مصداق بیشتری دارد. هرچند درباره‌ی نماد و مفهوم ماهی به‌طور جداگانه و از نگاه متفاوت در هنرهای مختلف، مقالات متعددی نگارش یافته اما تاکنون به انواع و نحوه ترکیب‌بندی، فرم و موقعیت این نقش در ساختار کلی پرداخته نشده، لذا در این مقاله سعی شده به شناسایی و بررسی این موارد بپردازیم.

مبانی نظری پژوهش

نماد ماهی

ماهی یکی از چهار عنصر در غذای تشریفاتی در چندین آیین باستانی نام برده شده است که احتمالاً، شامل اوایل دوره عیسی می‌شد. آا خدای سومری آب تازه، دارای شکل ماهی یا بزبی با دم ماهی (اصل و منشأ برج جدی) تصویر شده است. ماهی به‌طور کلی، نماد باروری و حاصلخیزی را شامل می‌شود که از آغاز به همراه الهه-مادر بوده است. (هال، ۱۳۸۰: ۱۰۰). در باورهای اساطیری و قومی اولین ماهی از اقیانوس مقداری گل بیرون آورد که زمین با آن صورت گرفت و نیز نماد آغاز و شروع شد، و آن را بر پشت خود قرار داد که نشانه و مظهر محافظت و نگاهداری است. مردمانی را که از طوفان و سیل جان سالم به در برده بودند راهنمایی کرد و نیز آدمیان را از دنیای زیرین به بالا هدایت کرد (سمبل رستاخیز). ماهی نگهبان درخت زندگی با معرفت ترسیم شده است. علامت ماه اسفند در ایران باستان دو ماهی است. دو ماهی دلفین مهر را از آب بیرون می‌آوردند.

ماهی یکی از نقش‌های اصیلی است که در هنر ایران قبل و بعد از اسلام به‌عنوان نقشی تزئینی و هم با توجه به باور و اعتقادات مردم به‌عنوان نقشی نمادین در هنرهای مختلف مانند فرش، سفال و منسوجات و... کاربرد داشته است. با واکاوی در هریک از این عناصر هنری ارزشمند می‌توان به فرهنگ، تمدن، ذهنیت و غیره این مردمان پی برد. هرچند ممکن است این نقش در طول زمان و دوره‌های مختلف بنا به دلایل متفاوت فرهنگی، اعتقادی، اجتماعی و غیره دستخوش تغییراتی شده باشد و گاه با فرم و ساختار طبیعی و گاه در فرمی انتزاعی کاربردی داشته است. اما با تمامی این اوصاف جایگاه اصلی خود را از دست نداده و همواره به‌عنوان نقشی اصلی و فرعی زینت‌بخش آثار (منسوجات، فلزات، فرش، سفال و غیره) بوده است. سفال یکی از هنرهایی که به دفعات با نقش ماهی آراسته شده است. از نظر کلی تعداد زیادی از سفالینه‌های دوران اسلامی ایران، منقوش به نقش ماهی هستند. در تعدادی از این سفالینه‌ها نقش ماهی، موضوع اصلی اثر بوده و در تعدادی دیگر نقشی تکمیل‌کننده دیگر نقوش بوده است که در هر دو مورد نام‌برده این نقش در فرم‌ها، ساختار، ترکیب‌بندی‌های متنوع و متعددی بازتابی زیبا بر روی این آثار به وجود آورده است. در پژوهش حاضر در جهت شناسایی و معرفی ویژگی‌های بصری به‌کاررفته در سفال‌های دوره اسلامی از جمله ترکیب‌بندی، ساختار و فرم به این سؤال‌ها می‌پردازد: ۱. جایگاه نقش ماهی در سفال ایرانی از نظر ترکیب‌بندی و ساختار کدام است؟ ۲. فرم ظاهری و موقعیت قرارگیری ماهی در این سفال‌ها چگونه است؟ برای دستیابی به ویژگی‌های این نقش از نظر بصری (فرم، ساختار، ترکیب‌بندی و غیره) به همین منظور ۳۰ نمونه سفال دوره اسلامی از سده ۶ تا ۱۴ هجری قمری، با نقش ماهی به روش نمونه‌گیری غیر احتمالی هدفمند از کتاب‌های هنر اسلامی و موزه‌های ویکتوریا و آلبرت لندن، لاکما، بروکلین، لوور پاریس، هنرهاروارد و هنرهای بوستون انتخاب شد و در قالب جدول جهت ارزیابی دقیق‌تر قرار گرفت.

روش پژوهش

این پژوهش روشی توصیفی-تحلیلی دارد و با بهره‌گیری از منابع اسنادی و اینترنتی انجام شده است. گردآوری اطلاعات به روش فیش‌برداری و مشاهده است و در مجموع ۳۰ اثر سفال از سده ۶ تا ۱۴ هجری قمری به‌عنوان جامعه پژوهش و نمونه تحقیق انتخاب شد و در جدولی به همراه نمونه‌های خطی به انواع ترکیب‌بندی، ساختار و فرم آن‌ها پرداخته و سپس نتایج حاصله، آورده شده است.

پیشینه پژوهش

تا به امروز پژوهش‌هایی در زمینه نقش‌مایه ماهی با موضوعات مختلف از قبیل ظهور نقش ماهی در مهرهای دوره قاجار، مطالعه نماد ماهی در قالی‌های صفوی و قاجار، نشانه‌شناسی نقش ماهی با رویکرد عرفانی غیره انجام گرفته است. حیدری‌نژاد و حسین‌آبادی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای تحت عنوان «ویژگی‌های بصری و تحلیل مفاهیم نقوش ماهی روی سفال‌های قبل از اسلام در ایران» که در نشریه نگره، شماره ۵۵ به چاپ رسیده است، مفهوم نقش ماهی و ویژگی‌های بصری آن را مورد بررسی قرار

مردان پوششی از ماهی بر سر و تن دارند (حیدری و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۰).

سابقه تاریخی نقش ماهی در سفال

سفال به دلیل ویژگی‌های ذاتی خود همیشه مورد استفاده بوده و آثار زیبای سفالی قبل از تاریخ ایران (از هزاره پنجم ق.م) و دوران تاریخی (ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی) این ادعا را به خوبی نشان می‌دهد. سفالگری همچنین یکی از دستاوردهای بزرگ تمدن اسلامی است که به علت حمایت بازرگانان، حکام و عامه مردم و همچنین منع استفاده از ظروف طلایی و نقره‌ای رواج گسترده‌ای می‌یابد. سفالگران، طراحان، خوشنویسان و لعاب‌کاران از جمله افرادی بودند که در تولید اشیای سفالی دست داشتند (ویلسن آلن، ۱۳۸۳: ۴). علاوه بر طرح‌ها و اشکال هندسی که جزو باسابقه‌ترین و پرکاربردترین نقوش استفاده شده بر روی سفال‌ها به‌شمار می‌رود کاربرد نقوش جانوری نیز در تزیین ظروف و اشیای سفالی به چشم می‌خورد که حاکی از اهمیت خاص این گروه از نقوش است که غالباً به صورت نقوش‌های تجریدی (استیلیزه) و رمزی (سمبلیک) اجرا شده است. نقش‌پردازی روی ظروف از نظر تنوع طرح عبارت‌اند از: خط ساده، اشکال هندسی، خطوط متقاطع، نقش حیوان، نقش پرنده، نقش خورشید و ماه و طرح انسان. این نقوش بر بدنه‌ی سفال که ترکیبی است از آب، خاک و آتش سه عنصر مقدس ایران باستان، ترسیم شده‌اند. چون حیات ماهی با آب است، به‌عنوان نمادی برای آب و باران و تازگی و طراوت به کار می‌رفته است. ماهی را برای تجسم دریا و آب که منشأ باروری شناخته می‌شد به کار می‌بردند (حاتم، ۱۳۷۴: ۳۶۳-۳۶۷). ماهی از جمله نقوش تزیینی و پرکاربرد ظروف سفالی در ادوار مختلف تاریخی بخصوص در دوران اسلامی بوده است (تصویر ۱) که در آن‌ها به‌عنوان مظهری از برکت، نقشی مقدس می‌یابد؛ بدین سبب این نقش علاوه بر تزیینی بودن، معنای سمبلیک به خود می‌گیرد. نقش ماهی که در نظر ایرانیان باستان، نماد زندگی است در قالب طرح‌های هنری بعد از اسلام جایگاه خود را حفظ کرد. شاید ارتباط نزدیک و باطنی ایرانیان از نمادهای تجسمی است که جزء جدایی‌ناپذیر از هنر آن‌ها نیز شد، علاوه بر نماد حیات، دو ماهی صورت فلکی برج حوت است که طراحی صورت فلکی در اکثر دوران سفالینه ایران حضور داشته است (کاظم‌پور و شقایق، ۱۳۹۷: ۵۴). بر روی طرح‌های تزیینی سفال‌های دوره مغول، تأثیرات خاور دور نیز مشهود است. برای مثال، ققنوس‌های تصویر شده بر روی یک کاشی زرین‌فام آبی رنگ و نیز یک کاسه به سبک سلطان‌آباد، پرنده‌گان افسانه‌ای چینی را به نمایش می‌گذارد که قبل از حمله‌ی مغول، در هنر سفالگری اسلامی کاربردی نداشت. این نوع تزیینات چینی، احتمالاً توسط منسوجات سرزمین‌های مغولی در آسیای مرکزی و خاور دور به ایران وارد شده‌اند. همچنین اشکال ماهی‌های زیر لعابی روی پایه‌ی یک کاسه‌ی تک‌رنگ نیز منشأ خاور دور دارند که این مورد اخیر (ماهی‌ها) بیش‌تر بر روی سفال‌ها دیده شده است تا بر روی منسوجات. ماهی در تفکر چینی‌ها، نمادی از باروری و حاصلخیزی بوده است و بدین جهت به صورت دو تایی و یا چهار تایی تصویر شده‌اند، اما به چشم هنرمند ایرانی که از اصالت و منشأ عددی

مجسمه‌ای از مهر باقی است که، دو ماهی دلفین را دو طرف چهره او نشان می‌دهد (دادور و منصور، ۱۳۸۵: ۹۶-۹۷). ماهی به‌عنوان نمادی از آب با رمز باران و طراوت آمیخته شده و به دنبال آن رمزی از برکت و باروری را به همراه خود دارد. در فلات تشنه ایران، هنرمندان آرزوی آب را با نماد ماهی بر کوزه‌ها نقش می‌بستند، نقشی که یادآور روزی و برکت است. افزون بر این نزد ایرانیان، باد، آب، آتش و خاک چهار عنصر مقدس هستند و ماهی در نقش نماد آب با ایزد بانوی آب‌ها، آناهیتا همراه می‌شود و به‌عنوان مظهری از باروری و برکت نقشی مقدس می‌یابد. در جایی با زرتشت همراه می‌گردد و به ترویج دین او می‌پردازد. گاهی نقش نگهبان ریشه‌های درخت زندگی را بازی می‌کند و بدین صورت نقوش ماهی علاوه بر نقش تزیینی مفاهیمی سمبلیک می‌یابند که در جای‌جای ایران زمین و در ادوار مختلف بر اشیای گوناگون نقش می‌گردند. در این میان سفالینه‌ها بستری مناسب برای این نقش شده و از هزاره‌های پیشین بر آثار سفالی ایران به چشم می‌خورند. برخی از محققین پیشینه ماهی مکتوب شده را از دوران مهرپرستی دانسته‌اند که شامل یک نقش برجسته است (رضی، ۱۳۷۱: ۲۰۷). در تمدن بین‌النهرین، پیکره‌های در هیأت ماهی، اشاره به بدن انسان ریشداری می‌کند که از فرق سر و بالای صورت سری ماهی شکل عبور کرده و نیز بدن کامل ماهی که با باله‌های پشت و دم کامل شده و از پشتش آویزان است، به کار رفته است. اولین بار این سبک در هنر دوره کاسی نمایان شد که پس از آن به آشور رسید و در هنر دوره‌های نوبابی نو آشوری متداول گشت. نسخه‌برداری از این پیکره و از روی کنده‌کاری کاخ آشوری در اوایل دوره پارسی صورت گرفته و پیکره مشابهی در دوران سلوکیان شناخته شده است. از قرن‌های ۱۴ تا ۱۰ قبل از میلاد پیکره به گونه‌ای ترسیم می‌شد که پوست ماهی تا زمین برسد. در قرن نهم به اندازه شنی که در آن دم ماهی فقط تا زیر کمر می‌رسید کوتاه گردید. البته قبل از قرن ۸ بازگشتی به شکل بلندتر صورت پذیرفت. برخی از محققین بر مبنای نگاره‌های لوح‌های جادویی که در آن‌ها یک جفت پیکره به شکل ماهی در کنار بستر مردی بیمار را نشان می‌دهد، این پیکره‌ها را کاهنان تطهیر دهنده در نظر گرفته‌اند که لباس آن‌ها یا بدن ماهی و یا جامه‌هایی به تقلید از ماهی بوده است (بلک و گرین، ۱۳۸۳: ۱۴۰). ماهی در ایران باستان سمبل خیر و برکت و پادشاهی بوده است و چون در ایران باستان مردان و زنان لباس‌های پوشیده بر تن داشتند و هرگز لخت نبوده‌اند، به همین سبب فنیقی‌ها و مردان دریا زمانی که پادشاهان و سلاطین هدایایی پیشکش می‌کردند، پوششی از ماهی به صورت دامن و حتی کلاه بر تن می‌کردند. در پاسارگاد و کتاب *خدایان بین‌النهرین* هم

تصویر ۱. کاسه، نیمه اول قرن ۸ ق.م. منبع: (URL9)

در اساطیر ایران زمین جمشید پادشاه پیشدادی، روش اهلی کردن ماهی را آموخت و نظر به اینکه پیشدادیان به روایت شاهنامه فردوسی، بر تبرستان قدیم حکومت می‌کردند می‌تواند در نظر مردمان این سرزمین از اهمیت ویژه‌ای به سبب دلایل بالا برخوردار باشد. ماهی نیز در سفالینه‌ها به صورت مسبک و با نقطه‌های سفید نقش شده است (براری، ۱۳۹۳: ۵۶). از نقوش متداول دیگری که در حاشیه دریای خزر بیش از همه ساخته می‌شد، نقش غزال و کبوتر در حال پرش، دویدن و پرواز است. این نقوش گاهی با دیگر پرندگان و آبزیان (به‌ویژه ماهی)، تمامی داخل ظروف سفالین را دربرمی‌گیرد و زیبایی چشمگیری دارد (کیانی، ۱۳۷۹: ۷۶). این موجود به‌عنوان نمادی از آب با رمز باران و طراوت پیوند خورده و به دنبال آن رمزی از برکت و باروری شده است. در فلات تشنه ایران، هنرمندان آرزوی آب را با نماد ماهی بر کوزه‌ها نقش بستند، نقشی که یادآور برکت و روزی است. افزون بر این نزد ایرانیان، آب، باد، خاک و آتش چهار عنصر مقدس هستند و ماهی در نقش نماد آب با ایزد بانوی آب‌ها، آناهیتا همراه می‌گردد و به‌عنوان مظهری از برکت و باروری نقشی مقدس می‌یابد. در جایی با زرتشت همراه می‌گردد و به ترویج دین او می‌پردازد. گاهی نقش نگاهبان ریشه‌های درخت زندگی را بازی می‌کند و بدین‌سان نقوش ماهی علاوه بر نقش تزئینی مفاهیمی سمبلیک می‌یابند که در جای‌جای ایران زمین و در ادوار مختلف بر اشیای گوناگون نقش می‌گردند. در این میان سفالینه‌ها بستری مناسب برای این نقش شده و از هزاره‌های پیشین بر آثار سفالین ایران به چشم می‌خورند (حسامی و بابرکت، ۱۳۹۶: ۴۹) (تصویر ۴) (جداول ۱-۴).

این نمادها بی‌اطلاع بود، گونه‌های سه تایی جذاب تر به نظر می‌رسید (ویلسن آلن، ۱۳۸۷: ۴۶) (تصویر ۲). بر روی قطعات باقی‌مانده ظروف سفال لعاب‌دار این دوران تأثیر صنایع چین کاملاً مشهود است و می‌توان این‌طور حدس زد که از جمله کالاهایی که در این دوران از چین به ایران وارد می‌شده ظروف چینی بوده که سفال‌سازان ایرانی نیز به تقلید از این ظروف مبادرت ورزیده‌اند. این ظروف به دو دسته تقسیم می‌شوند. آن‌هایی که دارای زمینه سفید و نقوش لاجوردی است و طرح‌های منقوش بر روی آن‌ها عیناً طرح‌هایی است که بر روی ظروف چینی دیده می‌شود. دیگر ظروف سبزرنگ که از ظروف سلاسن ساخت چین تقلید شده‌اند و با نقوش اژدها، ماهی و گل‌های زنبق به‌طور برجسته آرایش یافته‌اند. این ظروف در ساوه ساخته شده‌اند (فیروز، ۱۳۴۵: ۱۲۳-۱۲۴) (تصویر ۳). پیوستگی میان «آب» و «ماهی» سبب شده که ماهی از همان ابتدای تاریخ بشر نمادی مقدس بشمار آید. هنرمندان، سپندینگی (تقدس) آب را با نماد ماهی بر کوزه‌ها و جام‌های سفالین نقش می‌زدند، نقشی که یادآور روزی و برکت است و همچنین ماهی، گاهی با نماد ایزد بانو آناهیتا به‌عنوان نشانی از برکت و باروری همراه شده است (نامور مطلق، ۱۳۹۴: ۳۱۰).

تصویر ۲. ظرف سفالی، سده ۷ ه.ق، ایلخانی. منبع: (URL1)

تصویر ۴. ظرف سفالی، سلطان آباد، سده ۱۱ ه.ق. منبع: (URL8)

تصویر ۳. کاسه، سده ۶-۷ ه.ق. منبع: (URL9)

جدول ۱. سفالینه‌های سده ۶-۱۴ ه.ق. با نقش ماهی موجود در آن‌ها.

تصاویر	کاشی ستاره‌ای، کاشان، ایلخانی، سده ۷ ه.ق. منبع: (URL3)	کاشی ستاره‌ای، کاشان، ایلخانی، سده ۷ ه.ق. منبع: (URL3)	کاشی ستاره‌ای، کاشان، ایلخانی، سده ۷ ه.ق. منبع: (URL3)	کاشی ستاره‌ای، کاشان، ایلخانی، سده ۶ ه.ق. منبع: (پوپ: ۷۲۳)
نمونه خطی				

بررسی ساختار و ترکیب‌بندی نقش ماهی در سفال و کاشی‌های سده ششم تا چهاردهم هجری قمری در ایران

				محل ترسیم نقش مایه ماهی
ماهی در گوشه قاب شمشه مانند در حالت حرکت به سمت بالا در قرینه مشاهده می‌شود.	محل قرارگیری ماهی در پایین شمشه، داخل زاویه در فرمی ساده‌شده و حالت افقی دیده می‌شود.	ماهی در قسمت پایین قاب، با حالت و فرم طبیعی به صورت افقی و ساختار قرار گرفته است.	ماهی درون قابی در پایین‌ترین نقطه و زاویه قاب در ساختار و به حالت افقی قرار گرفته است.	
 کاسه، کاشان، آخر سده ۶ هجری قمری. منبع: (پوپ: ۶۹۱)	 کاسه، نقاشی زرین‌فام، کاشان، ۱۲۱۹-۱۱۸۰ هجری قمری. منبع: (URL2)	 کاشی ستاره‌ای، کاشان، ایلخانی سده ۷ هجری قمری. منبع: (URL3)	 کاشی ستاره‌ای، ایلخانی، کاشان، ۶۶۵ هجری قمری. منبع: (پوپ: ۷۲۳)	تصاویر
				نمونه خطی
				محل ترسیم نقش مایه ماهی
ماهی‌ها در طرح این کاسه در حال حرکت افقی به صورت طبیعی داخل آب در ساختار به تصویر کشیده شده است.	محل قرارگیری ماهی در سمت راست کاسه، به سمت پایین و حالت گردش به دور کاسه در جهت عقربه‌های ساعت را نشان می‌دهد.	ماهی‌ها در پایین‌ترین قسمت شمشه، داخل زاویه به صورت افقی دیده می‌شود.	مانند نمونه‌های قبلی در نیمه دوم شمشه، پایین در زاویه به حالت افقی در ساختار به کار رفته است.	

جدول ۲. سفالینه‌های سده ۶-۱۴ هجری با نقش ماهی موجود در آن‌ها.

 بشقاب، سده ۷ هجری قمری. منبع: (پوپ: ۷۶۹)	 کاسه، احتمالاً کاشان، سده ۷ هجری قمری. منبع: (فهروری: ۶۰)	 بشقاب، آخر سده ۱۴ هجری قمری. منبع: (URL2)	 بشقاب، احتمالاً تبریز، سده ۹ هجری قمری. منبع: (URL5)	تصاویر
				نمونه خطی
				محل ترسیم نقش مایه ماهی
گردش ماهی‌ها بر خلاف جهت ساعت حول محور دایره (همانند رقص تکراری) مشاهده می‌شود.	طرز قرارگیری ماهی‌ها از نقطه مرکزی به بیرون یا بالعکس مانند فرم اسپیرال است که تمامی سطح را پوشش داده است.	چرخش ماهی‌ها به دور دایره به حالت (رقص کنان) است که مانند نمونه قبلی در مرکز تصویر و ساختار را نشان می‌دهد.	ماهی در مرکز تصویر و چرخش حول دایره را نشان می‌دهد که شاید اشاره به صورت فلکی حوت دارد.	

 <p>کوزه، کاشان، اوایل قرن ۷ هجری. منبع: ویلسن آن: (۲۵)</p>	 <p>کاسه، کاشان، سلجوقی سده ۶ هجری. منبع: (URL3)</p>	 <p>کاسه، سلطان آباد، سده ۷ هجری. منبع: (URL1)</p>	 <p>بشقاب، خراسان، قرن ۸ هجری. منبع: (کریمی و کیانی: ۲۷۷)</p>	تصاویر
				نمونه خطی
				محل ترسیم
<p>۱۲ صورت فلکی تصویر شده بر روی کوزه که یکی از آن‌ها ماهی است درون قابی گرد به حالت افقی و چرخش در جهت عقربه ساعت (جابه‌جایی) را نشان می‌دهد.</p>	<p>محل قرارگیری ماهی‌ها در ساختار سمت راست به صورت عرضی حول دایره در حال گردش مشاهده می‌شود.</p>	<p>ماهی‌ها به صورت قاب در قاب از مرکز به بیرون یا بالعکس به صورت گردان مانند نمونه قبلی بر خلاف جهت ساعت تصویر شده‌اند.</p>	<p>ماهی‌ها درون قاب گرد با چرخشی دایره مانند بر خلاف جهت ساعت در ساختار قرار گرفته‌اند.</p>	نقش مایه ماهی

جدول ۳. سفالینه‌های سده ۶-۱۴ هجری. با نقش ماهی موجود در آن‌ها.

 <p>درون کاسه، ساوه، سده ۶ هجری. منبع: (پوپ: ۶۸۷)</p>	 <p>کاسه، ساوه، ۵۸۳ هجری. منبع: (پوپ: ۶۸۸)</p>	 <p>کاسه، کاشان، (۱۲۲۰). منبع: (URL5)</p>	 <p>کاسه، ساوه، ۵۳۸ هجری. منبع: (پوپ: ۶۸۶)</p>	تصاویر
				نمونه خطی
				محل ترسیم
<p>ماهی‌ها در یک نیمه عمودی به حالت افقی در حال حرکت در برکه آبی در پایین قاب گرد تصویر شده‌اند.</p>	<p>درون قاب گرد دو ماهی در حال حرکت به صورت افقی مشاهده می‌شود که اگر قاب را به دو نیم قسمت عمودی تقسیم کنیم هر کدام در یک نیمه جای گرفته‌اند.</p>	<p>حالت قرارگیری ماهی‌ها به صورت افقی درون برکه آب است که با حرکت کمی در فرم ماهی‌ها حرکت آن‌ها را نشان می‌دهد.</p>	<p>درون برکه آب ماهی‌ها به صورت افقی و قرینه مشاهده می‌شود.</p>	نقش مایه ماهی
 <p>کاسه، کاشان (۱۲۰۰). منبع: (URL2)</p>	 <p>بشقاب، سلطان آباد، سده ۷ یا ۸ هجری. منبع: (پوپ: ۷۱۵)</p>	 <p>کاسه، کاشان، ایلخانی، سده ۷ هجری. منبع: (URL4)</p>	 <p>کاسه، سلجوقی. منبع: (URL4)</p>	تصاویر

بررسی ساختار و ترکیب‌بندی نقش ماهی در سفال و کاشی‌های سده ششم تا چهاردهم هجری قمری در ایران

				نمونه خطی
				محل ترسیم نقش مایه ماهی
قاب به دو نیمه افقی تقسیم شده است. ماهی‌ها در نیمه پایینی در ساختار به حالت افقی و گردش نامنظم در حال حرکت تصویر شده‌اند.	حرکت ماهی‌ها در ساختار دسته‌جمعی از چپ به راست از تعداد کم و نقطه اوج شروع شده و به تعداد کم دوباره در نقطه اوج تمام می‌شود.	ماهی‌ها از سمت چپ به طرف راست به صورت نیم‌دایره داخل برکه که آب در حال گردش هستند.	محل قرارگیری ماهی‌ها در برکه آب پایین تصویر است که حرکتی از سمت چپ به راست و تکرار همین مسیر که نشان از گردش و حرکت آن‌ها دارد.	

جدول ۴. سفالینه‌های سده ۶-۱۴ ه.ق. با نقش ماهی موجود در آن‌ها.

				تصاویر
بشقاب، کاشان، سده ۶ ه.ق. منبع: (پوپ: ۷۰۳)	بشقاب، ۶۰۷ ه.ق. منبع: (پوپ: ۷۰۸)	کاسه، سلجوقی. منبع: (URL3)	کاسه، کاشان، سده ۱۳ ه.ق. منبع: (URL2)	
				نمونه خطی
				محل ترسیم نقش مایه ماهی
محل تصویر شدن ماهی‌ها در نیمه پایینی تصویر، در حال گردش نامنظم با ساختار به تصویر کشیده شده است.	ماهی‌ها در پایین تصویر به دو نیمه قسمت عمودی تقسیم شده، که با توجه به جهت حرکت تعداد بیشتری در سمت چپ قرار گرفته که به سمت راست در حال حرکت مشاهده می‌شود.	قرارگیری ماهی‌ها در قرینه تقریباً یکسان در برکه آب پایین تصویر با فرم‌های متفاوت برای نشان دادن حرکت دیده می‌شوند.	قاب تقسیم‌شده به دو نیمه قسمت افقی که ماهی‌ها در برکه آب از چپ به راست از پایین به بالا در حال حرکت نشان داده شده‌اند.	
				تصاویر
ظرف، سده ۱۳ ه.ق. منبع: (URL5)	کوزه، سده ۱۲-۱۳ ه.ق. منبع: (URL6)	کاسه، ایلخانی. منبع: (URL7)	کاسه، کاشان، سده ۷ ه.ق. منبع: (پوپ: ۷۱۹)	
				نمونه خطی

				محل ترسیم نقش مایه ماهی
چرخش ماهی‌ها از راست به چپ به طرف بالا به صورت دایره‌وار و گروهی، در فرمی ساده‌شده، مشاهده می‌شود.	طرز قرارگیری ماهی‌ها بر روی بدنه ظرف در حالت ایستاده (عمودی) به فاصله‌های منظم در گردشی دایره‌وار تصویر شده‌اند.	ماهی‌ها در قسمت میانی ظرف، حول بدنه در حال گردش هستند. فرم متفاوت هر کدام از آن‌ها حاکی از حرکت است.	در کف کاسه ماهی‌ها در چند ردیف دایره‌وار از چپ به راست در حال حرکت هستند. که ماهی در نقطه شروع وقتی به انتهای گردش اول رسیده وارد چرخش دوم (شبه اسپیرال) می‌شود.	

ترکیب‌بندی، ساختار، فرم

انواع ترکیب‌بندی، ساختار و فرم به کاررفته برای ترسیم نقش ماهی

ترکیب‌بندی: عمل سامان‌دادن و تنظیم تمام عناصر یک اثر هنری است به منظور ایجاد یک کل انسجام‌یافته و حاوی بیان هنری. امکان دارد هر عنصر با ویژگی‌های ذاتی‌اش جلوه نماید. ولی باید به طریقی عمل کند که کل مهم‌تر از اجزا باشد. مسامحتاً واژه‌ی «ترکیب‌بندی» را در معنای یک اثر هنری، یک گروه، و غیره نیز به کار می‌برند (پاکباز، ۱۳۹۰: ۱۶۱). فرآیند ترکیب‌بندی مبتنی بر ترتیب، تنظیم و سازمان‌دهی نقوش برای دست یافتن به یک قالب منسجم است. عناصر بصری بنا بر نقشی که در ترکیب‌بندی دارند و بر اساس نوع رابطه‌شان با همدیگر، در یک اثر هنری واحد بررسی می‌شوند. در سده‌های میانی دوره اسلامی، بیشترین سهم در ترکیب‌بندی بر عهده شکل دایره و تقسیمات آن است. ظرف‌های دایره‌ای شکل با تقسیمات مدور، به‌طور محسوس یا نامحسوس، هماهنگی لازم را در طرح، نقاشی و شکل ظروف برقرار کرده‌اند. ریتم، تکرار، ترسیم دوائر، تقارن، تأکید بر نقطه مرکزی دایره‌ها و شعاع‌هایی که از دایره خارج می‌شوند، می‌توانند تقسیمات زیادی را به وجود آورند که از ویژگی‌های تصویری این دوره بوده است (مختاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۵).

ترکیب‌بندی دایره‌ای: از یک تا چند ماهی در فرمی طبیعی یا انتزاعی در حال گردش به‌صورت دایره‌وار، اغلب در مرکز تصویر درون ظرفی با قاب دایره‌ای شکل تصویر شده است. ترکیب‌بندی افقی: فضا به دو یا چند قسمت افقی تقسیم می‌شود. که پایین‌تر قسمت ماهی‌ها در آن‌ها قرار داده شده است. فرم به کاربرده شده ماهی در این ترکیب‌ها نشان از هر دو ویژگی‌های طبیعت‌گرایی و انتزاع دارد. ترکیب‌بندی اسپیرال: جای‌گذاری نقش مایه ماهی به فرم اسپیرال است که گاهی کل فضا و گاهی قسمتی از تصویر را پوشش می‌دهد. فرم طبیعی و جهت حرکت آن‌ها چرخش را واضح‌تر نشان می‌دهد. ترکیب‌بندی عمودی: در این گروه ترکیب‌بندی‌ها، نحوه چیدمان به‌صورت خطوط عمودی با فاصله‌های منظم، ثابت و بدون حرکت در فضای ظرف جای‌گذاری شده است. در تمامی نمونه‌ها ماهی‌ها با ساختار $\frac{1}{2}$ در سطح ظرف به کاربرده شده و هیچ‌گونه تقسیم‌بندی مشاهده نمی‌شود (جدول ۵).

انواع فرم

آنالیز خطی و بررسی فرم ماهی‌ها نشان داد که این نقش در انواع حالت‌ها و فرم‌ها، به‌صورت طبیعی و نزدیک به واقعیت به همراه جزئیات و هم به‌صورت کلی و خلاصه‌شده حضور چشمگیری بر روی این ظروف دارد. این تنوع فرم می‌تواند دلایل مختلفی داشته باشد: ۱. عدم محدودیت در اندازه و شکل‌های متعدد دست هنرمند را در خلق اثر آزاد گذاشته است؛ ۲. ویژگی‌هایی چون نرمی، سبکی و سیالی، انعطاف‌پذیری و... سبب شده که این نقش با تنوع بسیاری به نمایش درآید؛ ۳. سلیقه هنرمند، فضای موجود برای خلق اثر، دوره زمانی، فرهنگ، محیط و شرایط اجتماعی و غیره هر یک نقشی به سزا در طراحی و ایجاد تنوع در فرم ماهی داشته است. وجود این میزان تنوع، از تکراری شدن این نقش بر روی سفالینه‌های متعدد و مختلف جلوگیری کرده و ترکیب‌بندی‌های متفاوت و زیبا به همراه نقش ماهی ایجاد کرده است (جدول ۶).

ترکیب‌بندی: عمل سامان‌دادن و تنظیم تمام عناصر یک اثر هنری است به منظور ایجاد یک کل انسجام‌یافته و حاوی بیان هنری. امکان دارد هر عنصر با ویژگی‌های ذاتی‌اش جلوه نماید. ولی باید به طریقی عمل کند که کل مهم‌تر از اجزا باشد. مسامحتاً واژه‌ی «ترکیب‌بندی» را در معنای یک اثر هنری، یک گروه، و غیره نیز به کار می‌برند (پاکباز، ۱۳۹۰: ۱۶۱). فرآیند ترکیب‌بندی مبتنی بر ترتیب، تنظیم و سازمان‌دهی نقوش برای دست یافتن به یک قالب منسجم است. عناصر بصری بنا بر نقشی که در ترکیب‌بندی دارند و بر اساس نوع رابطه‌شان با همدیگر، در یک اثر هنری واحد بررسی می‌شوند. در سده‌های میانی دوره اسلامی، بیشترین سهم در ترکیب‌بندی بر عهده شکل دایره و تقسیمات آن است. ظرف‌های دایره‌ای شکل با تقسیمات مدور، به‌طور محسوس یا نامحسوس، هماهنگی لازم را در طرح، نقاشی و شکل ظروف برقرار کرده‌اند. ریتم، تکرار، ترسیم دوائر، تقارن، تأکید بر نقطه مرکزی دایره‌ها و شعاع‌هایی که از دایره خارج می‌شوند، می‌توانند تقسیمات زیادی را به وجود آورند که از ویژگی‌های تصویری این دوره بوده است (مختاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۵).

ساختار گرابی: ساختار گرابی، اگر به‌درستی درک شود، نه تنها محصور در زندان فرم با جهان قطع پیوند نمی‌کند بلکه با جست‌وجو در چندین سطح متفاوت، مستقیماً با آن روبه‌رو می‌شود. هر رشته مطالعات انسانی برای آنکه به علوم تبدیل شود باید از پدیده‌هایی که شناسایی می‌کند، به‌سوی نظام حاکم بر آنها حرکت کند. یعنی از طریق شناخت فرم‌ها و ترکیب‌بندی‌های متفاوت و متنوع، به سمت شناخت نظام حاکم بر مجموعه مکاتب و سبک‌های هنری حرکت کند و به عبارتی ساختار مشترک آن‌ها را بشناسد. ماهیت نظم درونی واحدهای تشکیل‌دهنده اثر یک اثر که می‌توان آن را اجزای اثر نامید، تشکیل‌دهنده ساختار اثر است. ساختار، می‌تواند ترکیب‌بندی‌های متفاوتی داشته باشد که آن را کمپوزیسیون (Composition) می‌نامند (نوروزی‌طلب، ۱۳۸۹: ۸۲).

فرم: در دایره‌المعارف بریتانیکا، برای معنی فرم به‌صورت مفصل چنین آمده است: فرم در حالت کلی شکل یا ساختار یک چیز جدا از موادی که آن را ساخته‌اند و محتوا یا مضمون آن است. دوشی، ممکن است از جهت محتوا متفاوت به نظر برسند در حالی که فرم مشابهی دارند. فرم اصطلاحی است که برای وجوهی از یک کار هنری، همچون نظام درونی و شکل کاربرد دارد و اغلب با میزانی تمایز از موضوع، ماده، عملکرد، محتوا و سبک کارهای هنری به کار برده می‌شود (ظفرمند، ۱۳۸۱: ۱۵ و ۱۸).

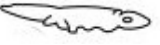

جدول ۵. انواع ترکیب‌بندی و ساختار نقش ماهی بر روی ظروف.

توضیحات	انواع ساختار	انواع ترکیب‌بندی	نمونه ظرف	ترسیم ترکیب‌بندی
در این نوع ترکیب‌بندی، نقش‌مایه ماهی در پایین‌تر قسمت تصویر به صورت تک ماهی یا تک ماهی و نصفه ماهی در زیر آن به صورت افقی با فرمی شبیه فرم واقعی ترسیم شده است.	۱/۱	۱/۴		
در این گونه ترکیب ۲ تا چند ماهی حول دایره با فرم و حرکت طبیعی در حال گردش مشاهده می‌شوند.	۱/۱	دایره‌ای		
ترکیب‌بندی شامل گروهی از ماهی‌ها در پایین تصویر که در حالت افقی حرکت می‌کنند. که در اکثر مواقع هم چرخ از سمت چپ به سمت راست است.	۱/۱	افقی		
ترکیب‌بندی در این نوع تصاویر، تعداد بیشتری ماهی را در بر دارد که چرخش بر اساس نقطه آغاز و پایان (همانند اسپیرال) است.	۱/۱	اسپیرال		
در این نوع ترکیب‌بندی، چرخش حول دایره است. طرز قرار گیری ماهی‌ها به صورت عمودی با فاصله‌های منظم با فرم تقریباً خلاصه از ماهی‌هاست.	۱/۱	عمودی		

جدول ۶. انواع آنالیز خطی فرم ماهی در سفالینه‌های سده ۶ تا ۱۴ ه.ق.

شماره	نمونه خطی	شماره	نمونه خطی	شماره	نمونه خطی	شماره	نمونه خطی
۱		۹		۱۷		۲۵	
۲		۱۰		۱۸		۲۶	

	۲۷		۱۹		۱۱		۳
	۲۸		۲۰		۱۲		۴
	۲۹		۲۱		۱۳		۵
	۳۰		۲۲		۱۴		۶
	۳۱		۲۳		۱۵		۷
	۳۲		۲۴		۱۶		۸

نتیجه گیری

و کاملاً انتزاعی شده در قالب‌های گوناگون به کار رفته است. تمامی موارد حاکی از آن است که در ترسیم، تعداد و جای گذاری این نقش در حالت طبیعی یا انتزاعی هیچ محدودیتی در همه دوره‌ها مشاهده نمی‌شود.

فهرست منابع فارسی

- آرتور، پوپ؛ اکرم، فیلیس (۱۳۸۷)، *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز (جلد نهم)*، ترجمه نجف دریابندری، تهران: قلم.
- براری، میثم (۱۳۹۳)، *سفال‌سازی (قرون ۳ تا ۵ ه.ق)*، اصفهان: گلدسته.
- بلک، جرمی؛ گرین، آنتونی (۱۳۸۳)، *فرهنگ‌نامه خدایان، دیوان و نمادهای بین‌النهرین باستان*، ترجمه پیمان متین، تهران: امیر کبیر.
- پاکباز، رویین (۱۳۹۰)، *دایرةالمعارف هنر*، تهران: فرهنگ معاصر.
- حاتم، غلامعلی (۱۳۷۴)، نقش و نماد در سفالینه‌های کهن ایران، فصلنامه هنر، شماره ۲۸، ۳۵۵-۳۷۸.
- حسامی، وحیده؛ بابرکت، سمیرا (۱۳۹۶)، مطالعه نماد ماهی و کاربرد فرم آن در قالی‌های صفوی و قاجار، *نگارینه هنر اسلامی*، ۱۴(۴)، ۴۷-۶۳.
- حیدری شکیب، رضا؛ افروغ، محمد؛ میرکمالی، الهام (۱۳۹۱)، جایگاه نگاره تزئینی نقش ماهی در هنر و فرهنگ ایرانی، *کتاب ماه هنر*، شماره ۱۶۴، ۵۸-۶۳.
- دادور، ابوالقاسم؛ منصور، الهام (۱۳۸۵)، *درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان*، تهران: کلهر.
- رضی، هاشم (۱۳۷۱)، *آیین مهر، متراکم‌سبب*، تهران: بهجت.
- ظفرمند، سید جواد (۱۳۸۱)، مفهوم فرم به‌ویژه در هنر، *هنرهای زیبا*، شماره ۱۱، ۱۱-۲۱.
- فهروری، گزا (۱۳۸۸)، *سفالگری جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- فیروز، شاهرخ (۱۳۴۵)، *سفال*، تهران: بی‌تا.
- کاظم‌پور، مهدی؛ شفایی، بهاره (۱۳۹۷)، نشانه‌شناسی نقش ماهی با رویکرد عرفانی در سه نمونه از سفالینه‌های عصر معاصر (مطالعه موردی مند گناباد)،

تنوع نقش ماهی بر روی آثار سفالی بیانگر آن است که این نقش در فرم و طرح‌های مختلف بسیار غنی و پرکاربرد است. که این نشان از قدرت بصری و ارزش بالای آن دارد. فضاسازی طرح ماهی به حدی است که می‌تواند گاه به‌عنوان یک عنصر تزئینی به‌صورت تک‌نقش و گاه همراه با دیگر نقوش در موقعیت‌های مکانی مختلف (مرکز، گوشه، تمام و غیره) تصویر بسته به هدف هنرمند به کار برده شود. پیرو بررسی و تحلیل‌های صورت گرفته بر اساس نمونه‌های حاضر از سفالینه‌ها با نقش مایه ماهی از سده ۶ تا ۱۴ ه.ق می‌توان آن‌ها را در پنج نوع ترکیب‌بندی تقسیم‌بندی نمود: ۱. ترکیب‌بندی اغلب در گوشه و پایین تصویر با تعداد اندکی ماهی مشاهده شد؛ ۲. ترکیب‌بندی دایره‌ای در مرکز، کل و یا جزئی از تصویر با تعداد دو یا چند ماهی به نمایش در آمده است؛ ۳. ترکیب‌بندی افقی که بیشتر در پایین نیمه دوم تصویر همراه دیگر نقوش (موضوع داستان‌های کهن ایرانی) و در جهت چپ به راست در حال گردش نشان داده شده‌اند؛ ۴. ترکیب‌بندی اسپیرال با پوشش کل فضا بر روی قوس حلزونی شکل از درون به بیرون یا بالعکس در حال حرکت و چرخش دیده می‌شوند؛ ۵. ترکیب‌بندی عمودی به‌صورت خطی و ایستا به نمایش در آمده است. ساختار به‌دست آمده نشان می‌دهد تقسیم‌بندی در مورد این نقش صورت نگرفته است و این نقش توانایی جای گذاری و فضاسازی در موقعیت‌های مکانی مختلف تصویر را با تعداد متعدد دارد. فرم استفاده شده در اکثرشان نمونه‌ها نزدیک به واقعیت بوده و سبکی، نرمی و انعطاف‌پذیری، جهت حرکت با حفظ ویژگی‌های ظاهری (فلس، بال، دهان، چشم) یا بدون آن‌ها

فهرست منابع لاتین

- URL1: <https://www.louvre.fr/oeuvre-notices/plat-la-ronde-de-poissons> (access date: 2020/06/19)
- URL2: <http://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/materials/ceramics> (access date: 2020/06/05)
- URL3: https://collections.mfa.org/search/objects/*/iran/images (access date: 2020/10/17)
- URL4: <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/search?keyword=iran> (access date: 2020/12/18)
- URL5: <https://collections.vam.ac.uk/search>. (access date: 2020/10/17)
- URL6: <https://collections.lacma.org/search/site/islamic%2520art> (access date: 2020/10/23)
- URL7: <https://harvardartmuseums.org/collections/object/217053?position=195> (access date: 2020/12/18)
- URL8: <https://www.agsa.sa.gov.au/collection-publications/collection/works/bowl-with-fishes/27482/> (access date: 2020/12/17)
- URL9: <https://www.metmuseum.org/searchresults#!/search?q=pottery%20iran&orderByCountDesc=true&page=1> (access date: 2020/12/18)
- هنرهای صناعی اسلامی، (۳۱)، ۵۱-۵۷.
- کریبی، فاطمه؛ کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۴). هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، تهران: ارشاد اسلامی.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۹۷). پیشینه سفال و سفالگری در ایران، تهران: نسیم دانش.
- مختاری، زهره؛ شفیع سرارودی، مهرانوش؛ تقوی‌نژاد، بهاره (۱۳۹۷)، ویژگی‌های بصری در سفالینه‌های مینایی با تأکید بر نقش ماهی‌ها و ترکیب‌بندی (۶۱۶-۵۷۵ ه.ق)، پژوهش هنر، ۱۵ (۸)، ۵۳-۶۹.
- نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۴). فرهنگ مصورنماهای ایرانی، تهران: شهر نوروزی طلب، علیرضا (۱۳۸۹)، جستاری در شکل‌شناسی اثر هنری و دریافت معنا، باغ نظر، ۱۴ (۷)، ۶۹-۸۶.
- ویلسن آلن، جیمز (۱۳۸۷). سفالگری در خاورمیانه از آغاز تا دوران ایلخانی در موزه آشمولین آکسفورد، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- ویلسن آلن، جیمز (۱۳۸۳). سفالگری اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- هال، جیمز (۱۳۸۰). فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بیژادی، تهران: فرهنگ معاصر.

